

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ Г. С. СКОВОРОДИ

ЛИТОВЧЕНКО ГАННА ВАДИМІВНА

УДК 37(057.3):741](09)(477)"19/20"

**ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ЗМІСТУ ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКІВ ІЗ
ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА У ВІТЧИЗНЯНІЙ ПЕДАГОГІЧНІЙ
ДУМЦІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ- ПОЧАТОК ХХІ СТОЛІТТЯ)**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Харків – 2019

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Харківському національному педагогічному університеті імені Г. С. Сковороди, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник – доктор педагогічних наук, професор
Зеленська Людмила Дмитрівна,
Харківський національний педагогічний
університет імені Г. С. Сковороди,
професор кафедри загальної педагогіки і
педагогіки вищої школи.

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор
Вихрущ Віра Олександрівна,
Національний університет «Львівська політехніка»,
професор кафедри педагогіки та соціального
управління;

кандидат педагогічних наук
Малежик Юлія Миколаївна,
Центральноукраїнський державний педагогічний
університет імені Володимира Винниченка
(м. Кропивницький),
старший викладач кафедри образотворчого
мистецтва та дизайну.

Захист відбудеться 21 березня 2019 р. о 13⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.053.04 у Харківському національному педагогічному університеті імені Г. С. Сковороди за адресою: вул. Алчевських, 29, ауд. № 216, м. Харків, 61002.

Із дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди за адресою: вул. Валентинівська, 2, ауд. 214-В, м. Харків, 61168

Автореферат розісланий 20 лютого 2019 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

. А. Штефан

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність і доцільність теми дослідження. Модернізація змісту загальної середньої освіти України, здійснювана на засадах компетентнісного підходу, потребує формування в школярів такої ключової компетентності, як обізнаність та самовираження у сфері культури. Ідеться, про здатність розуміти твори мистецтва, формувати власні мистецькі смаки, самостійно виражати ідеї, досвід та почуття за допомогою мистецтва. Підґрунтя реалізації окресленого завдання – відповідно до державних засадничих документів: Закону України «Про освіту» (2017), Концепції «Нова українська школа» (2016), Стандарту початкової освіти (2018), Державного стандарту базової та повної загальної середньої освіти (2011) – становить освітня галузь «Мистецтво», змістовими лініями якої є музична, образотворча, культурологічна.

Непересічне значення у цьому процесі належить образотворчій змістовій лінії (навчальний предмет «Образотворче мистецтво», інтегрований курс «Мистецтво»), що є базисом цілісного художньо-естетичного розвитку школярів, формування в них системи цінностей (духовних, культурологічних, національних, естетичних) та художньо-творчого самовираження в особистому та суспільному житті, плекання пошани до національної та світової мистецької спадщини через особистісне художньо-естетичне сприймання творів образотворчого мистецтва у його видовій, жанровій та стильовій різноманітності; особливості мови образотворчого мистецтва (графіки, живопису, скульптури, декоративно-ужиткового мистецтва, архітектури, дизайну); виконання композицій за допомогою різноманітних видів мистецької техніки.

Зважаючи на освітній і ціннісний потенціал навчального предмета «Образотворче мистецтво» та інтегрованого курсу «Мистецтво», першочерговою стає розробка якісно нового їх навчально-методичного забезпечення: альбомів, наочних посібників, підручників як матеріального носія змісту шкільної освіти й основного засобу навчально-пізнавальної діяльності школярів. Для наукового розв'язання проблеми винятково важливим є врахування концептуальних засад й досвіду підручникотворення на різних етапах становлення й розвитку вітчизняного шкільництва, осмислення теоретичних і практичних доробків у komponуванні змісту художньо-естетичної освіти в загальноосвітній школі. Найбільш цінною у зазначеній площині є друга половина ХХ – початок ХХІ ст. – час розбудови загальної середньої освіти в УРСР та Україні, активного розвитку дидактичної думки, обґрунтування компонентної структури змісту освіти, визначення комплексу вимог до шкільної навчальної літератури, зокрема з образотворчого мистецтва.

Проведений аналіз наукових джерел засвідчив, що проблема шкільної навчальної літератури мала належне висвітлення в науковому просторі. Зокрема, питанню якості шкільного підручника присвячено наукові праці С. Бондаренко, Г. Гранік, Л. Концевої, О. Жосана, В. Мадзігона, Л. Масол, О. Пометун, В. Чайки та ін. Концептуальні засади komponування змісту шкільного підручника представлено в дослідженнях В. Безпалька, Д. Зуєва, І. Краєвського, Я. Кодлюк, В. Ледньова, І. Лернера, В. Лозової, М. Скаткіна, А. Фурмана та ін. Відбір змісту шкільної навчальної літератури з урахуванням особливостей навчального предмета розглядали у своїх працях М. Бурда (математика), В. Мадзігон (трудове навчання), Л. Ващенко (біологія), О. Пасічник (іноземна мова),

О. Пометун (історія), Н. Самойленко (інформатика), З. Сікорська, С. Яворська (мова). Методичні рекомендації щодо ілюстрування шкільної навчальної літератури обґрунтовано в працях В. Кришмарел, В. Окоця, В. Сивоглазова, В. Паламарчук та ін.

Вагомим внеском у розробку теоретико-методологічних засад підручникотворення стали наукові розвідки щодо важливості художньо-естетичної складової змісту шкільної освіти, виховання гуманної особистості засобами мистецтва (Ш. Амонашвілі, К. Зінченко, В. Караковський, Л. Масол, В. Сухомлинський, Л. Серих та ін.); дослідження з історії розвитку шкільної освіти (Л. Березівська, О. Савченко, С. Сірополко, Л. Пироженко, Н. Скрипченко та ін.); дисертації, монографії з питань генези шкільної навчальної літератури в національному вимірі (І. Бай, О. Боданська, О. Бондар, І. Вавілова, В. Вихрущ, С. Золотухіна, Н. Кузьменко, Г. Розлуцька, М. Чепіль, Л. Чосік та ін).

Окремий кластер для розробки досліджуваної проблеми становлять праці, спрямовані на висвітлення становлення й розвитку художньої освіти в Україні на різних історичних етапах (С. Аманжалов, М. Безхутра, В. Бутенко, В. Ворожбіт, З. Гуріч, І. Красюк, С. Ломов, Ю. Малежик, І. Малиніна, Т. Паньок, М. Ростовцев, Л. Русакова, Л. Соколюк, Р. Шмагало, Н. Яворська та ін.).

Матеріали досліджень названих учених значно розширюють сферу розробки окресленої проблеми, проте не надають цілісного уявлення щодо тенденцій розвитку досліджуваного феномена у визначених хронологічних межах.

Доцільність дисертаційної роботи підсилюється й необхідністю подолати соціально-педагогічні суперечності між: утвердженням нової філософії освіти відповідно до положень «Нової української школи», що ґрунтується на засадах компетентнісного підходу, і недостатнім рівнем сформованості в школярів такої ключової компетентності, як обізнаність і самовираження в галузі мистецтв; посиленням вимог до організації засвоєння учнями змісту освітньої галузі «Мистецтво», потребою усунути диспропорцію між його теоретичним, практичним та емпіричним складниками і реальним станом навчально-методичного забезпечення предмета «Образотворче мистецтво» й інтегрованого курсу «Мистецтво» в практиці закладів загальної середньої освіти; накопиченим у вітчизняній педагогіці своєрідним досвідом відбору, компонування й представлення змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва й відсутністю неупередженого його узагальнення з метою використання цінних здобутків у сучасних умовах.

Отже, актуальність, теоретична та практична значущість окресленої проблеми, її недостатня розробленість у науковому просторі, а також необхідність розв'язати виявлені суперечності зумовили вибір теми дослідження: **«Тенденції розвитку змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва у вітчизняній педагогічній думці (друга половина ХХ – початок ХХІ століття)»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, темами. Дисертацію виконано відповідно до теми науково-дослідної роботи кафедри загальної педагогіки і педагогіки вищої школи Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди «Підвищення ефективності навчально-виховного процесу в середніх і вищих навчальних закладах» (РК № 1-200199U004104). Тему дослідження затверджено

вченою радою Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди (протокол № 7 від 04. 12. 2015 р.)

Мета дослідження полягає в обґрунтуванні етапів та характеристик провідних тенденцій розвитку змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва у вітчизняній педагогічній думці другої половини ХХ – початку ХХІ ст. для актуалізації прогресивних здобутків у сучасних умовах реформування національного шкільництва.

Для досягнення мети дослідження поставлено такі **завдання**:

1. Розкрити історіографію визначеної проблеми та суть базових понять дослідження.

2. Конкретизувати змістові, процесуальні та дидактичні аспекти підручникотворення й окреслити вимоги до змісту шкільних підручників із навчального предмета «Образотворче мистецтво» та інтегрованого курсу «Мистецтво» в контексті реформування загальної середньої освіти в Україні.

3. З'ясувати витoki становлення й розвитку проблеми змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва у світовій і вітчизняній педагогічній думці й обґрунтувати етапи та виявити провідні тенденції розвитку досліджуваного феномена в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.

4. Визначити перспективи подальшого використання теоретичних ідей і практичного досвіду щодо відбору, компонування й представлення змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва досліджуваного періоду в сучасних умовах.

Об'єкт дослідження – розвиток змісту шкільної навчальної літератури в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.

Предмет дослідження – етапи й провідні тенденції розвитку змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва у вітчизняній педагогічній думці окресленого історичного періоду.

Для досягнення мети роботи й реалізації її завдань використано комплекс **методів** дослідження:

- *загальнонаукові* (джерелознавчий та історіографічний аналіз, описово-аналітичний метод, порівняння, зіставлення, класифікація), що забезпечили пошук, обробку й інтерпретацію масиву історико-педагогічних, архівних джерел та наукової літератури з проблеми дослідження, з'ясування суті базових понять, упорядкування вимог до шкільної навчальної літератури й змісту підручників із образотворчого мистецтва, зіставлення та порівняння поглядів учених-педагогів, громадських діячів, митців на мету, завдання, зміст художньо-естетичної освіти й виховання школярів;

- *спеціальні*: *історико-структурний* – забезпечив розробку структури дослідження; *конкретно-історичний* – становив підґрунтя для аналізу й порівняння державного законодавства й освітянських реформ у галузі шкільної освіти у визначених хронологічних межах; *історико-генезисний* – дав змогу розкрити витoki становлення й розвитку досліджуваної проблеми в часовій послідовності та динаміці; *історико-діахронний та критеріально-комплексний* – забезпечили обґрунтування етапів і виявлення провідних тенденцій розвитку змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва протягом досліджуваного періоду відповідно до встановлених критеріїв; *історико-компаративістський* – становив основу для порівняння й зіставлення змісту чинних підручників і посібників із образотворчого

мистецтва для учнів загальноосвітніх шкіл на кожному з окреслених етапів; *ретро-праксиметричний* – уможливив характеристику поглядів вітчизняних дидактів на проблему змісту шкільної освіти у дихотомії часу-простору, відображення його компонентів у шкільній навчальній літературі; *прогностичний* – дав змогу критично оцінити теоретичні ідеї й набутий досвід щодо відбору, компоновання й представлення змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва, окреслити перспективи їхнього подальшого використання в сучасних умовах.

Джерельну базу дослідження становлять:

– *нормативно-правові акти*, що регулювали систему загальної середньої освіти у досліджуваній період (закони СРСР та УРСР з питань освіти, резолюції партійних з'їздів всесоюзного та республіканського рівнів, постанови Ради Міністрів УРСР, інструктивні листи, накази, розпорядження Міністерства освіти і науки України, постанови Кабінету Міністрів України тощо);

– *джерельно-документальні* матеріали фондів Центрального державного історичного архіву України (*ЦДАК України*) (Ф. 707 «Управління Київського навчального округу»), Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (*ЦДАВО України*) (Ф. 819 «Видавництво «Радянська школа» Державного комітету УРСР у справах видавництв, поліграфії та книжкової торгівлі, м. Київ», Ф. 4631 «Республіканський учбово-методичний кабінет художнього виховання дітей Міністерства освіти УРСР», Ф.166 «Міністерство освіти України»);

– *публіцистичні та довідково-статистичні видання* – «Журнал Министерства Народного Просвещения», «Вопросы художественного образования», «Художник», «Образотворче мистецтво», «Мистецтво і освіта», «Підручник XXI століття», «Початкова школа», «Рідна школа», «Учительская газета», «Радянська освіта»; збірки статей «Проблемы эстетического воспитания», «Проблемы этики и эстетики», «Проблемы художественного образования» «Проблемы школьного учебника», «Вопросы художественно-педагогического образования», «Проблеми сучасного підручника» тощо;

– *інтерпретаційно-дослідницькі* (статті, монографії, дисертації провідних науковців із досліджуваної проблеми та електронні ресурси);

– *бібліографічні покажчики* – «Друковані видання УРСР у... році» (1948–1990); «Список літератури, випущеної видавництвами УРСР за... рік» (1948–1960); «Книги видавництв України за... рік» (1961–1979);

– *довідники* («Стандарти з поліграфії і видавничої справи», «Словник книгознавчих термінів»);

– *навчальні програми для закладів загальної середньої освіти*: Малювання (1955–1965), Образотворче мистецтво (1966–2004);

– *підручники, альбоми, методичні посібники* для учнів та вчителів із предметів «Малювання», «Образотворче мистецтво», інтегрованого курсу «Мистецтво», чинні упродовж досліджуваного періоду.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період другої половини ХХ – початку ХХІ ст.

Нижня межа дослідження – 1955–1956 н.р. – обумовлена затвердженням Міністерством освіти УРСР навчальної програми з предмета «Малювання» для учнів 1 – 6 -х класів та підготовкою перших пробних підручників для початкової школи.

Верхня межа – 2004 р. – визначається схваленням Національної концепції художньо-естетичного виховання учнів у загальноосвітніх навчальних закладах, започаткуванням науково-дослідної експериментальної роботи зі створення цілісної моделі художньо-естетичної освіти й виховання в закладах загальної середньої освіти України шляхом апробації експериментальної програми інтегрованого курсу «Мистецтво», що зумовило нові підходи до відбору змісту й побудови структури шкільних підручників із образотворчого мистецтва.

Наукова новизна та теоретичне значення одержаних результатів полягає в тому, що в роботі *вперше*: розкрито предметно-змістові лінії дослідження проблеми змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва у вітчизняній педагогічній думці другої половини ХХ – початку ХХІ ст. у радянській і пострадянській історіографії; відповідно до визначених критеріїв обґрунтовано етапи й виявлено провідні тенденції розвитку досліджуваного феномена: І етап (1955–1966) – підготовки перших пробних підручників із образотворчого мистецтва на тлі політехнізації змісту загальної середньої освіти й інтенсивної розробки теорії шкільного підручника; ІІ етап (1967–1990) – розробки й апробації експериментальних підручників із образотворчого мистецтва відповідно до чинних реформ загальної середньої освіти й напрацювань вітчизняних дидактів у царині змісту освіти; ІІІ етап (1991–2004) – удосконалення змісту й структури шкільних підручників із образотворчого мистецтва у зв'язку з розширенням завдань художньо-естетичного виховання дітей та молоді в умовах реформування національного шкільництва; окреслено перспективи подальшого використання цінних ідей і набутого досвіду з визначеної проблеми в сучасних умовах (поглиблення реалізації дидактичних принципів; більш широке представлення діяльнісного й творчого компонентів змісту освіти, спрямування їх на розширення досвіду спілкування і співпраці учнів, власного художнього самовираження у різних видах художньо-творчої діяльності; поєднання загальнолюдських, національних і краєзнавчих аспектів тощо).

У процесі наукового пошуку *уточнено* суть понять «зміст загальної середньої освіти», «підручничознавство», «підручничотворення», «теорія шкільного підручника», «шкільний підручник», а також ключового терміна «шкільний підручник із образотворчого мистецтва» (вид навчальної літератури, який представляє знання і види діяльності з предмета «Образотворче мистецтво» відповідно до Державного стандарту галузі «Художня культура» та вимог навчальної програми з урахуванням вікових особливостей учнів); *конкретизовано* дидактичні, методичні, санітарно-гігієнічні, психологічні та естетичні вимоги до шкільного підручника, критерії оцінювання його якості.

Подальшого розвитку набули: питання генези проблеми змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва у світовій і вітчизняній педагогічній думці; ідеї провідних дидактів (В. Краєвський, І. Лернер, В. Лозова, В. Оконь, Є. Перовський, О. Савченко, М. Скаткін та ін.) щодо текстового і позатекстового компонентів

підручників як засобу навчання; погляди педагогів, митців на мету, завдання, зміст художньо-естетичної освіти і виховання учнів загальноосвітніх шкіл.

Практичне значення одержаних результатів. Проведене дослідження спрямоване на вдосконалення змісту й поліпшення організації освітнього процесу в закладах загальної середньої освіти відповідно до сучасних вимог. Сформульовані в дисертації положення можуть слугувати підґрунтям для підготовки якісного навчально-методичного забезпечення освітньої галузі «Мистецтво – Естетична культура», яка є підвалиною забезпечення художньо-естетичної освіти й виховання дітей шкільного віку.

Основні наукові результати проведеного дослідження *впроваджено* в освітній процес Державного вищого навчального закладу «Бердянський державний педагогічний університет» (довідка № 57-10/273 від 01. 03. 2018), Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (довідка № 16/03-а від 31.01.2018), Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди (довідка № 01/10-253 від 13. 03. 2018).

Теоретичні положення й узагальнення історико-педагогічного досвіду з питань підручникотворення, відбору, компонування й представлення змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва *можуть бути використані* для підготовки лекцій, семінарських занять та організації самостійної роботи студентів художньо-графічних та мистецьких факультетів закладів педагогічної освіти; у процесі викладання таких дисциплін, як «Історія педагогіки», «Методика образотворчого мистецтва», «Історія образотворчого мистецтва», курсу за вибором «Шкільний підручник: змістовий, процесуальний, дидактичний аспекти».

Апробація результатів дисертації. Основні наукові результати дослідження оприлюднено на наукових конференціях і семінарах різних рівнів: *міжнародних* – «Приоритетные научные направления: от теории к практике» (Люблин, 2016), «Психолого-педагогічні проблеми вищої і середньої освіти в умовах сучасних викликів: теорія і практика» (Харків, 2017), «Професійна педагогіка і андрагогіка: актуальні питання, досягнення та інновації» (Кривий Ріг, 2017), «Під знаком Григорія Сковороди. Зоряний час української культури» (Харків, 2017); *всеукраїнських* – «Підготовка соціального педагога на засадах партнерства» (Харків, 2015), «Модернізація змісту освіти і науки в Україні: неформальна освіта для дорослих» (Хмельницький, 2015).

Наукові положення та висновки дисертації обговорювалися та дістали позитивну оцінку на засіданнях кафедри загальної педагогіки і педагогіки вищої школи Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди упродовж 2015–2018 рр.

Публікації. Основний зміст дисертації відображено в 11 одноосібних публікаціях, із них 5 статей опубліковано в наукових фахових виданнях України, 1 – у міжнародному періодичному виданні, 5 тез доповідей у збірниках матеріалів наукових конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, висновків, списку використаних джерел (471 найменування, із них 51 архівна справа), 16 додатків (на 20 сторінках). Загальний обсяг роботи становить 317 сторінок, із них основного тексту – 183 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність і доцільність проблеми дослідження; визначено об'єкт, предмет, мету і завдання роботи; окреслено методи та джерельну базу; розкрито наукову новизну, теоретичне й практичне значення здобутих результатів; викладено форми апробації та впровадження результатів дослідження.

У **першому розділі** – «**Історіографія досліджуваної проблеми**» – проаналізовано історико-педагогічні праці з визначеної проблеми.

Зважаючи на положення хронологічного підходу до систематизації історико-педагогічних розвідок, в історіографії досліджуваної проблеми виокремлено два періоди: радянський (1955–1990) та пострадянський (1991–2017). Застосування проблемно-тематичного підходу зробило можливим формування системи уявлень про названий феномен і виокремлення низки предметно-змістових ліній у його дослідженні. З'ясовано, що в межах радянської історіографії проблему розвитку змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва у вітчизняній педагогічній думці другої половини ХХ – початку ХХІ ст. досліджували за такими предметно-змістовими лініями:

- висвітлення питань генези вітчизняної книжкової справи й навчального книговидавництва. Історико-педагогічні джерела цього напрямку включають узагальнювальні праці «Книга і друкарство на Україні» (1964), «Книговидавнича справа на Україні в післявоєнні роки» (1965), «Книга Радянської України» (1974);

- обґрунтування теорії шкільного підручника, визначення вимог (методичні, психологічні, гігієнічні) до навчальної книги. Наукові рефлексії дослідників за цим напрямом відбито: а) в серії видань «Проблеми шкільного підручника» за ред. Д. Зуєва (1974–1991, 22 збірки); б) працях Є. Перовського «Методична побудова і мова підручника для середньої школи» (1955), Н. Менчинської «Психологічні вимоги до підручника» (1955), Н. Гончарової «Видавнича методика оформлення підручників для середньої школи» (1976), Д. Зуєва «Шкільний підручник» (1983), В. Бейлінсона «Арсенал освіти: характеристика, підготовка, конструювання навчальних видань» (1986), В. Безпалько «Теорія підручника: дидактичний аспект» (1988); в) монографіях, наукових статтях Ю. Бабанського, Г. Граніка, Л. Занкова, В. Краєвського, Л. Концевої, І. Лернера, В. Монахова, В. Столетова, Н. Тализіної та ін.;

- дослідження поетапного розвитку художньої освіти на українських землях в різні історичні періоди (Ю. Турченко «Питання художньої освіти: сторінками вітчизняної періодики останньої чверті ХІХ століття» (1959), «Короткі нариси з історії підготовки вчителів малювання для загальноосвітньої школи» (1964), М. Ростовцев «Історія методів навчання малюванню. Російська і радянські школи малюнка» (1982));

- визначення мети, завдань, змісту, методики організації художньо-естетичної освіти і виховання школярів. Наукові розвідки за цим напрямом становлять: а) праці наукового та навчально-методичного характеру, зокрема В. Кузіна «Основи навчання образотворчому мистецтву в загальноосвітній школі» (1972), Б. Неменського «Мудрість краси» (1987); б) статті наукового і публіцистичного характеру, що друкувалися на сторінках педагогічної періодики («Вопросы художественного образования», «Народное образование», «Проблемы эстетического воспитания»,

«Проблемы этики и эстетики», «Проблемы художественного творчества», «Учительская газета», «Радянська освіта» тощо);

- аналіз чинних підручників, посібників, альбомів із образотворчого мистецтва (дисертація Л. Виходцевої «Формування у підлітків здатності до художнього зображення природи (у процесі роботи з кольором)» (1984), статті Б. Юсова «Проблеми художнього оформлення шкільного підручника» (1975), Б. Неменського «Мистецтво у школі» (1976) тощо).

Пострадянська історіографія досліджуваної проблеми представлена такими предметно-змістовими лініями: загальний стан педагогіки і шкільництва в Україні (Л. Березівська, Л. Вовк, С. Золотухіна, М. Євтух, Л. Пироженко, О. Сухомлинська, Б. Ступарик та ін.); дидактичні засади шкільного підручника (О. Боданська, О. Жосан, Т. Завада, Л. Чосік та ін.); підготовка шкільних підручників із окремих навчальних предметів: історико-педагогічний аспект (І. Бай, Н. Богданець-Білоskalенко, О. Бондар, І. Вавілова, Л. Височан, Я. Кодлюк, Н. Кузьменко та ін.); ретроспективний аналіз теорії й практики художньої освіти в Україні (Е. Антонович, В. Бутенко, В. Ворожбіт, З. Гуріч, І. Красюк, Ю. Малезик, І. Малініна, Л. Русакова, Р. Шмагалю та ін.); зміст, структура освітньої галузі «Мистецтво-Естетична культура», педагогічні засади підготовки підручників і посібників із образотворчого мистецтва та інтегрованого курсу «Мистецтво» (Н. Авер'янова, І. Бойко, О. Комаровська, Г. Кузьменко, О. Куревіна, Ж. Марчук, Л. Масол, Л. Паньків, Г. Соцька, В. Чуприна, Н. Чен та ін.).

Отже, проведений історіографічний аналіз дає підстави для висновку, що, незважаючи на широкий і різноплановий спектр предметно-змістових ліній у вивченні досліджуваної проблеми у радянській і пострадянській історіографії, у науковому просторі сучасності відсутні роботи, що містили б цілісну характеристику тенденцій розвитку змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.

У другому розділі **«Проблема змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва у науковому дискурсі»** – з'ясовано суть базових понять дослідження; конкретизовано змістові, процесуальні та дидактичні аспекти підручникотворення; визначено вимоги до змісту підручників із навчального предмета «Образотворче мистецтво» та інтегрованого курсу «Мистецтво» в контексті реформування загальної середньої освіти в Україні; розкрито витoki проблеми змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва у світовій і вітчизняній педагогічній думці.

У роботі акцентовано увагу на тому, що зміст загальної середньої освіти (частина культури, соціального досвіду, яка використовується в навчальному процесі для вирішення завдань навчання, виховання і розвитку особистості школяра) відбивається як у навчальних планах, програмах, так і підручниках та посібниках. Це зумовило появу, з одного боку, окремої наукової галузі – підручникомознавства, яка розглядає проблеми навчальної книги, розкриває характер, суть і зміст підручника, основні закономірності його створення, умови, форми і шляхи підвищення його якості; з іншого – напряму педагогічних досліджень «Теорія шкільного підручника», що вивчає дидактико-методичні аспекти цього виду навчальної літератури, а також закономірності конструювання підручника як книги.

Виявлено, що, незважаючи на різноплановість підходів учених до визначення суті поняття «шкільний підручник» (В. Бейлінсон, В. Бондар, Д. Зуєв, Н. Карапузова, В. Помогайбо, О. Романович та ін.), характеристики його функцій (О. Ляшенко, С. Трубачева), обґрунтування критеріїв оцінювання якості (Н. Гупан, О. Жосан, В. Монахов, І. Підласий, А. Хуторський, В. Чайка, Т. Філіппова та ін.), у психолого-педагогічній науці розроблено універсальні вимоги до змісту шкільного підручника, які в роботі класифіковано на дидактичні, методичні, санітарно-гігієнічні, естетичні.

Доведено, що підручникотворення є складним процесом розробки, видання, апробації та впровадження шкільного підручника в навчальний процес, а вимоги до його змісту й структури набувають специфічних рис залежно від типу навчального предмета. Зважаючи на це, поняття «шкільний підручник із образотворчого мистецтва» у роботі позиціонується як вид навчальної літератури, який представляє знання і види діяльності з предмета «Образотворче мистецтво» відповідно до Державного стандарту галузі «Художня культура» та вимог навчальної програми з урахуванням вікових особливостей учнів.

На основі аналізу наукової літератури (В. Кондратова, Л. Масол, О. Просіна, Л. Серих, Р. Шмагало) та нормативних документів визначено критерії оцінювання якості підручників із образотворчого мистецтва для закладів загальної середньої освіти як сукупність вимог до:

а) змісту – відповідність підручника чинній програмі, дидактичним принципам, віковим особливостям учнів; реалізація основних функцій мистецтва (естетична, навчально-пізнавальна, духовно-виховна, комунікативна, емоційно-терапевтична); виклад матеріалу на засадах особистісно орієнтованого, компетентнісного, діяльнісного та інтегративного підходів; поєднання в тексті наукового й науково-популярного стилів; спрямованість навчального матеріалу на формування ключових і предметних компетентностей, мотивації навчання, світоглядних позицій; включення інноваційних педагогічних технологій у галузі мистецтва (інтегративна, проблемна, інтерактивна, проектна); використання засобів виразності й образності мовлення, діалогічності для посилення емоційного впливу навчального тексту; забезпечення якості та доцільності ілюстративного матеріалу (вичерпність пояснень, наявність достатньої кількості прикладів, схем, таблиць, малюнків, ескізів, репродукцій, кольорових ілюстрацій тощо); оптимальність розподілу матеріалу відповідно до норм навчального часу;

б) методичного апарату – наявність запитань і завдань різного ступеня складності (репродуктивні, продуктивні); їхня різноманітність та оригінальність, спрямованість на формування почуттєвої сфери, творчого самовираження, розвиток логічного мислення, пізнавальної активності, самостійності;

в) поліграфічного виконання – якісне зовнішнє оформлення підручника (виділення основного й додаткових текстів шрифтами різної гарнітури та розмірів відповідно до ергономічних вимог; інтенсивне, рівномірне забарвлення аркушів теплого відтінку; зручний формат для перенесення у ранці; міцна палітурка; маса підручника від 300 г для учнів 1–4-х класів, до 600 г – для 10–11-х класів).

У роботі з урахуванням визначених критеріїв проаналізовано чинні підручники з предметів та курсів освітньої галузі «Мистецтво – Естетична культура», що спрямовані на реалізацію Комплексної програми художньо-естетичного виховання у

загальноосвітніх та позашкільних навчальних закладах (2004), забезпечення варіативності змісту загальної середньої освіти, інтеграції навчальних предметів:

- з образотворчого мистецтва: для учнів 1-4-х класів (авт. О. Калініченко, В. Сергієнко, М. Резніченко, С. Трач); для учнів 5-6-х класів (авт. С. Железняк, О. Ламонова, О. Калініченко, Л. Масол); для учнів 7-го класу (авт. С. Железняк, О. Ламонова, С. Федун, О. Чорний, Т. Рубля, Л. Папіш, М. Шутка);

- з інтегрованого курсу «Мистецтво»: для учнів 1-3-х класів (авт. Л. Масол, О. Гайдамака, Н. Очеретяна); для учнів 4-го класу (авт. Л. Масол, О. Гайдамака, Н. Очеретяна, О. Колотило); для учнів 5-6-х класів (авт. Л. Масол); для учнів 7-го класу (авт. Л. Масол, О. Гайдамака, Г. Кузьменко, Н. Лемешева) тощо.

Вивчення рецензій експертів на названі підручники засвідчило, що їхній зміст у цілому відповідає визначеним критеріям, утім є й слабкі сторони, як-от: інформаційна перенасиченість; надмірна абстрагованість текстів; нерівнозначність подання інформації з теорії та історії окремих видів та жанрів мистецтва; недостатність рубрик для формування мотивації навчання, відтворення національних ознак мистецтва у власній творчості; брак завдань пошукового, дослідницького характеру; відсутність детального поетапного інструктажу в малюнках і схемах; нечіткість формулювання правил і визначень; невідповідність термінології й зображень віковим особливостям учнів; недосконалість оформлення інструкцій для самостійних творчих робіт, запитань для самоконтролю; сумнівна цінність ілюстративного матеріалу з погляду методики. Усунення цих недоліків потребує комплексного дослідження проблеми змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва, зокрема її ретроспективного аналізу.

У процесі наукового пошуку встановлено, що становлення й розвиток проблеми змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва у світовій педагогічній думці пов'язані з обґрунтуванням ідеї викладання малювання як обов'язкового навчального предмета в початковій і середній школах. Представники західноєвропейської педагогічної думки, наголошуючи на цінності дитячого малювання, що «виховує окомір, гнучкість руки, спостережливість» (Ж.-Ж. Руссо), «служує основою для відчуття співвідношення розміру й форми» (Й. Песталоцці), «готує руку дитини до письма» (М. Монтессорі), «впливає на вольову природу людини» (Р. Штайнер), спонукали педагогів і митців до укладання посібників і керівництв з малювання (Й. Шмідт «Елементи малювання за ідеями Песталоцці», А. Франке «Методичне керівництво з малювання», В. Любке «Ілюстрована історія мистецтв. Архітектура, скульптура, живопис, музика (для шкіл, самонавчання і довідок)», І. Прейслер «Коротке керівництво до малювального мистецтва» тощо).

З'ясовано, що названі керівництва тривалий час слугували підґрунтям для викладання малювання як навчального предмета в повітових училищах та гімназіях українських губерній Російської імперії упродовж XIX століття. Перші посібники вітчизняних авторів (М. Соколов «Новітня малювальна абетка»; 1808, М. Станкевич «Малювальна школа», 1811) мали надзвичайно обмежений наклад і були адресовані винятково викладачам училищ. Поштовхом для підручникотворення в галузі образотворчого мистецтва упродовж другої половини XIX – початку XX ст. (М. Мурашко «Зошити для малювання», 1869; М. Раєвська-Іванова «Абетка малювання

для родини й школи», 1882; Ф. Шпала «Курс початкового малювання», 1909; В. Байер, А. Воскресенський «Малювання на початковому ступені навчання у зв'язку з ліпленням і кресленням», 1912) послугувало відкриття в українських губерніях художніх шкіл та активна розробка загальних вимог до шкільної навчальної літератури у вітчизняній педагогіці (Б. Грінченко, П. Каптерев, С. Миропольський, С. Русова, К. Ушинський та ін.).

Виявлено, що у 20–40-і роки ХХ століття в умовах розбудови єдиної трудової школи в змісті навчальних предметів «Образотворче мистецтво» (1921–1923, 1927–1931), «Малювання» (1918–1921, 1923–1927, 1931–1949) стали переважати елементи конструювання, матеріалознавства, малювання предметів з природи, з пам'яті, декоративне малювання, вивчення перспективи на основі реалістичної методи. Це послугувало підставою для підготовки нових посібників переважно для вчителів (Н. Радлов «Малювання з природи»; Я. Башилов, Є. Кондрахчан «Дитячий малюнок»; Б. Гарневич «Малювання з природи у школі»; Д. Кардовський «Графічна грамота»). Утім, підручників із предметів «Малювання», «Образотворче мистецтво» для учнів 1–6-х класів, що узгоджувалися з чинними навчальними програмами, створено не було.

У третьому розділі – **«Етапи й провідні тенденції розвитку проблеми змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва у вітчизняній педагогічній думці (друга половина ХХ – початок ХХІ століття)»** – встановлено періодизацію й виявлено провідні тенденції розвитку окресленої проблеми; узагальнено практичні напрацювання в галузі підручникотворення з образотворчого мистецтва в межах визначених етапів; окреслено перспективи подальшого використання цінних здобутків щодо відбору, компонування й представлення змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва досліджуваного періоду в сучасних умовах.

Проведений історико-педагогічний аналіз дав змогу в межах досліджуваного періоду виокремити й обґрунтувати три етапи розвитку проблеми змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва у вітчизняній педагогічній думці другої половини ХХ – початку ХХІ ст. При цьому враховано такі критерії: суспільно-політичні і соціально-економічні зміни в країні, які виступали каталізаторами реформування загальної середньої освіти; погляди вітчизняних дидактів на проблему змісту загальної середньої освіти і її відображення в шкільних підручниках; підходи до компонування змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва із урахуванням мети, завдань, змісту художньо-естетичної освіти й виховання школярів та напрацювань у галузі підручникотворення.

І етап (1955–1966) – підготовки перших пробних підручників із образотворчого мистецтва на тлі політехнізації змісту загальної середньої освіти й інтенсивної розробки теорії шкільного підручника. Цей етап вирізнявся «хрущовськими» реформами в ідейно-політичній, економічній, соціальній сферах, утіленням у життя рішень ХХ з'їзду КПРС (1956), ухваленням закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток народної освіти в УРСР» (1958). Названі чинники зумовили не лише зміни в структурі загальної середньої освіти, але й перегляд її змісту для ефективного поєднання загальної й політехнічної складових, забезпечення практичної спрямованості навчальних предметів, наступності у їхньому вивченні та підготовки стабільних шкільних підручників відповідно до оновлених навчальних

планів і програм. Зважаючи на це, вітчизняні дидакти (О. Боданська, М. Гончаров, Б. Єсіпов, І. Каіров, І. Огородніков, Є. Перовський та ін.) сформулювали низку вимог до шкільної навчальної літератури, як-от: науковість, доказовість, ідеологічна спрямованість, відповідність програмі, забезпечення зв'язку між теорією і практикою, зручність у користуванні, наявність ілюстрацій, малюнків, креслень, їхня узгодженість із науковою і педагогічною метою.

Водночас вектор освітніх реформ було спрямовано на вдосконалення художньо-естетичної освіти й виховання школярів (постанова «Про стан і заходи поліпшення естетичного виховання школярів», 1963) при викладанні предметів художньо-естетичного циклу, зокрема малювання. Останнє, за оцінкою педагогів, науковців, митців (С. Дембинський, Е. Зеленін, В. Касіян, І. Каіров, М. Сашнєв, В. Сухомлинський та ін.), має суттєвий вплив на формування ідейності й моральності учнів, розвиток їхніх естетичних смаків, творчих здібностей, просторового мислення, опанування основ графічної грамоти як запоруки реалізації завдань політехнічного навчання. Дописувачі наголошували на безпідставності зарахування малювання до переліку «другорядних» предметів та на нагальності розробки нових навчальних програм і підготовки підручників з малювання відповідно до чинних вимог і суспільних запитів.

Вивчення історико-педагогічної літератури й архівних джерел дало змогу виявити низку заходів, які було вжито для розв'язання окресленої проблеми: а) Міністерство УРСР затвердило програму з малювання для учнів 1–6-х класів середньої школи (1955–1956 н. р.), що охоплювала такі складові: малювання з натури, тематичне малювання, декоративне малювання, бесіди про мистецтво; б) укладено посібники для вчителів: «Дидактика та методика на уроках малювання» (А. Карлсон), «Уроки малювання в початковій школі» (Г. Лабунська, Г. Назаревська, Є. Рожкова), «Малювання у початкових класах» (В. Колокольников), «Методика навчання малюванню у восьмирічній школі» (А. Фомічов); в) створено Республіканський методичний кабінет художнього виховання дітей; г) відкрито учнівські галереї, т. зв. «третяківки»; д) на шпальтах «Учительської газети» й журналу «Художник» започатковано дискусію щодо стану й перспектив організації художньої освіти школярів, оновлення її змісту.

Зазначені заходи послуговували основою для підготовки перших пробних підручників з малювання для учнів 1–5-х класів за ред. М. Ростовцева (1957–1961), В. Колокольникова (1963), Е. Рожкової, Е. Херсонської (1964). За оцінкою рецензентів і дописувачів зміст цих підручників у цілому узгоджувався із загальними вимогами до шкільної навчальної літератури й вирізнявся повнотою, науковістю, послідовністю викладу матеріалу, використанням репродукцій художників-ілюстраторів дитячої книги, зразків декоративно-прикладного мистецтва, віршів для дітей. Основна частина змісту розкривалася в малюнках та завданнях за видами навчальної діяльності школярів відповідно до їхнього віку. Серед недоліків називали «інфантильність», переобтяженість теоретичним матеріалом, переважання геометризованого стилю, брак рекомендацій для самостійної роботи школярів, спотвореність кольорової гами малюнків та репродукцій картин.

Отже, провідними тенденціями розвитку змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва на цьому етапі стали: відповідність дидактичним

принципам, підпорядкованість меті й завданням політехнічного навчання, забезпечення єдності теоретичної й практичної складових, ідейно-моральна спрямованість, уведення художньо-прикладних робіт для формування графічної грамоти школярів.

II етап (1967–1990) – розробки й апробації експериментальних підручників із образотворчого мистецтва відповідно до чинних реформ загальної середньої освіти й напрацювань вітчизняних дидактів у царині змісту освіти. Цей етап характеризувався неоднозначними й суперечливими процесами як у соціально-економічному й політичному житті УРСР («застій», «стагнація», «топтання на місці», «перебудова»), так і в системі загальної середньої освіти: від запровадження обов'язкової повної середньої освіти в поєднанні з професійною підготовкою й участю школярів у продуктивній праці («Статут середньої загальноосвітньої школи», 1970; Закон УРСР «Про народну освіту», 1974; постанова «Про подальше покращення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовку їх до праці», 1977) до проголошення «реформи реформ» – створення умов для здобуття повноцінної середньої освіти з урахуванням прискореного темпу змін життя й системи наукових знань, розвитку здібностей та обдарувань, формування потреби й навиків самоосвіти (постанова «Про подальше вдосконалення загальної середньої освіти молоді і поліпшення роботи загальноосвітньої школи», 1984; Пленум ЦККПРС, 1988). Ці чинники стали катализаторами інтенсивного розвитку вітчизняної дидактики, зокрема виокремлення й обґрунтування чотирьох компонентів змісту освіти в середній школі – знання, навички та вміння, досвід творчої діяльності, досвід емоційно-ціннісного ставлення до світу та один одного (В. Ледньов, І. Лернер, М. Скаткін). Крім того, було почато полеміку щодо критеріїв якості шкільної навчальної літератури на сторінках збірки «Проблеми шкільного підручника» (Ю. Бабанський, Г. Гранік, Л. Занков, В. Краєвський, Л. Концева, Н. Тализіна та ін.); поглиблено завдання художньо-естетичної освіти (формування духовного світу, естетичної грамотності та художнього смаку школярів). Предмет «Образотворче мистецтво» (1967) включили до навчальних планів (1-6-й класи) з метою забезпечення ідейно-політичного, морального і художнього розвитку учнів, формування естетичного ставлення до навколишньої дійсності, праці, природи та здатності споглядати, розуміти й аргументовано оцінювати твори мистецтва.

Такий перебіг справ зумовив запровадження Науково-дослідним інститутом художнього виховання під керівництвом Б. Юсова Всесоюзного експерименту, спрямованого на вдосконалення змісту предмета «Образотворче мистецтво» (1970–1980). До експерименту долучилися науково-дослідні колективи під керівництвом В. Кузіна та Б. Неменського, експериментальним майданчиком, з-поміж інших, виступила середня школа № 5 м. Харкова (учитель І. Дементьев). Результатом роботи науково-дослідних колективів стали: а) визначення кінцевої мети вивчення предмета «Образотворче мистецтво» – «формування в учнів художньої культури як невід'ємної складової духовної культури»; б) розроблення авторської програми «Образотворче мистецтво і художня праця» (1–10-й класи, 1976) та Типової програми «Образотворче мистецтво» (1–10-й класи, 1981); в) укладання посібників на допомогу вчителям: В. Кузін (1972, 1979); В. Проців (1972, 1974); Б. Неменський (1981); г) підготовка й друк у видавництві «Радянська школа» експериментальних підручників-альбомів серії «Вчіться малювати» для учнів 1–6-х класів (1976–1982, авт.

М. Кириченко, Л. Стебловська, В. Вільчинський, О. Боровиков, О. Журавель, М. Солом'яний).

У дослідженні встановлено, що зміст підготовлених підручників-альбомів суттєво відрізнявся від попередніх зразків: він узгоджувався з компонентами змісту освіти, містив пам'ятки, рекомендації щодо послідовності виконання робіт за кожною технікою та приклади дитячих робіт, розташовувався за принципом від простого до складного, передбачав зв'язок з іншими предметами, містив яскраві ілюстрації, подавався українською мовою, був цікавим і пам'ятним. Водночас їхній зміст міг хибувати на недостатню інформативність, порушення принципу системності в розміщенні навчального матеріалу, стислість методичних вказівок до виконання практичних вправ, неточність кольорового друку тощо.

Вище зазначене дало змогу виокремити провідні тенденції, що характеризували розвиток змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва на цьому етапі: відображення чотирьохкомпонентної структури змісту освіти; зміщення акценту на передавання духовного, емоційно-морального, ціннісно-орієнтаційного змісту образотворчого мистецтва через зображення на площині, в об'ємі, у просторі, сприйняття мистецтва та об'єктів дійсності; спрямованість на виховання в учнів самостійності, наполегливості, охайності, працелюбності і на свідомий вибір професії.

III етап (1991–2004) – удосконалення змісту й структури шкільних підручників із образотворчого мистецтва у зв'язку з розширенням завдань художньо-естетичного виховання дітей та молоді в умовах реформування національного шкільництва. Його суттєві ознаки зумовлювалися проголошенням незалежності України (1991), її національно-культурним відродженням, ухваленням Законів України «Про освіту» (1991), «Про загальну середню освіту» (1999), Державної національної програми «Освіта» (Україна ХХІ ст.) (1993). Ці чинники становили підґрунтя оновлення змісту загальної середньої освіти, формування нормативно-правової бази з питань підручникотворення (розпорядження Президента України «Про видання підручників та навчальних посібників для загальноосвітніх шкіл» (1995), наказ МОН «Про затвердження Положення про порядок підготовки, експертизи, апробації підручників, навчальних та навчально-методичних посібників» (1997)), розроблення теорії шкільного підручника (Я. Кодлюк, В. Лозова, Б. Коротяєв, П. Підкасистий, О. Савченко, А. Фурман та ін.).

На тлі цих змін перегляду зазнали й підходи до визначення мети художньо-естетичної освіти школярів (розвиток здатності сприймати, розуміти, оцінювати мистецтво, насолоджуватися ним, брати дієву участь у його розвитку), зокрема завдань предмета «Образотворче мистецтво» в 1–7-х класах (розвиток індивідуальних творчих здібностей учнів, їхніх естетичних смаків, розширення інтелектуального і духовного рівнів на основі вивчення культурної спадщини українського народу і народів світу). Це послугувало поштовхом до підготовки не лише типових навчальних програм з предмета «Образотворче мистецтво» (авт. В. Вільчинський (1991), Е. Белкіна (1993), Л. Любарська, М. Резніченко (1996, 2001), О. Сороневич, О. Поченяк (1997), Л. Фесенко (2001), але й авторських (регіональних): Н. Володін «Образотворче мистецтво» (1996), Н. Борян «Суспільствознавство, народознавство, охорона життя та здоров'я дитини, образотворче мистецтво та трудове навчання» (1996), Л. Маліновська

«Експериментальна програма з образотворчого мистецтва з елементами дизайну. 2–4 клас» (1996), Л. Масол «Експериментальна програма інтегрованого курсу «Мистецтво» (2002) тощо.

Утім, підручникотворення в галузі образотворчого мистецтва значно відставало від суспільних потреб і запитів шкільництва: чинні підручники не відповідали повною мірою навчальним програмам, зокрема авторським; були переобтяжені техніками й технологіями; композиційно укладалися за зразками підручників-альбомів; містили обмаль завдань для творчого пошуку. З метою вдосконалення їхнього змісту й структури було запроваджено Всеукраїнський конкурс підручників і посібників з «Образотворчого мистецтва», у результаті якого гриф МОН отримали: «Образотворче мистецтво 3(2) клас» (1997, М. Кириченко); «Образотворче мистецтво. 5–6 клас» (1998, Є. Антонович, С. Свид, В. Шпильчак); «Образотворче мистецтво 1 клас» (2002, Л. Любарська, М. Резніченко); «Образотворче мистецтво 2-3 клас» (2003, Л. Любарська, М. Резніченко, О. Протопопова). Провідними тенденціями змісту названих підручників стали: переважання двох компонентів змісту освіти – «досвід творчої діяльності» та «емоційно-ціннісне ставлення»; розширення компонента «наукові знання» за рахунок інформації про природу, суспільство, пам'ятки історії й архітектури, українське декоративно-ужиткове мистецтво; структурування навчального матеріалу за наскрізними темами у вигляді сценаріїв уроків; створення простору для самостійної роботи учнів, реалізації власних творчих потреб у художній діяльності й пізнанні.

У роботі окреслено перспективи подальшого використання цінних ідей і набутого досвіду з розв'язання визначеної проблеми в сучасних умовах: глибша реалізація дидактичних принципів у змісті шкільних підручників із образотворчого мистецтва; структурування змісту за темами уроків згідно з навчальною програмою; урахування багатокомпонентності змісту освіти, ширше представлення діяльнісного й творчого компонентів; забезпечення інтеграції знань, цілісності художньо-естетичного розвитку учнів на основі використання різних видів мистецтв; спрямування змісту на розширення досвіду спілкування і співпраці учнів, власного художнього самовираження у різних видах художньо-творчої діяльності; поєднання загальнолюдських, національних і краєзнавчих аспектів; уведення завдань і вправ для художнього сприймання, інтерпретації та естетичного оцінювання художніх творів; забезпечення якісного ілюстративного наповнення підручників; включення маловідомих та невиправдано забутих технік зображень.

ВИСНОВКИ

Узагальнення результатів історико-педагогічного пошуку, аналіз джерельної бази дали підстави зробити такі висновки:

1. Установлено, що тенденції розвитку змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва у вітчизняній педагогічній думці другої половини ХХ – початку ХХІ ст. як окрема історико-педагогічна проблема не досліджувалися. У її розв'язанні застосовано хронологічний і проблемно-тематичний підходи, які становили підґрунтя для виокремлення низки предметно-змістових ліній у межах радянської і пострадянської історіографії. На підставі структурного аналізу базових понять подано визначення ключового терміна «шкільний підручник із образотворчого мистецтва» (вид

навчальної літератури, який представляє знання і види діяльності з предмета «Образотворче мистецтво» відповідно до Державного стандарту галузі «Художня культура» та вимог навчальної програми з урахуванням вікових особливостей учнів).

2. Із урахуванням напрацювань науковців у галузі теорії шкільного підручника визначено вимоги до змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва (відповідність чинній програмі, дидактичним принципам, віковим особливостям учнів; реалізація основних функцій мистецтва; виклад матеріалу на засадах особистісно орієнтованого, компетентнісного, діяльнісного, інтегративного підходів; спрямованість на формування ключових і предметних компетентностей, почуттєвої сфери, творчого самовираження, розвиток логічного мислення, пізнавальної активності й самостійності учнів; поєднання в тексті наукового й науково-популярного стилів; використання засобів виразності й образності мовлення; забезпечення якості та доцільності ілюстративного матеріалу; оптимальність розподілу матеріалу відповідно до норм навчального часу тощо). Установлено відповідність чинних підручників з предмета «Образотворче мистецтво» та інтегрованого курсу «Мистецтво» окресленим вимогам.

3. З'ясовано, що витoki проблеми змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва у світовій педагогічній думці пов'язані з підготовкою в епоху Відродження і Нового часу перших навчальних керівництв із малювання для вчителів (В. Любке, І. Прейлер, А. Франк, Й. Шмідт), що обумовлювалося загальним визнанням обов'язкового вивчення цього предмета в школах. Базисом для активної розробки проблеми змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва у вітчизняній освітній традиції послугувало відкриття в українських губерніях Російської імперії художніх шкіл, обґрунтування у працях вітчизняних педагогів вимог до шкільної навчальної літератури (Б. Грінченко, П. Каптерев, С. Миропольський, С. Русова, К. Ушинський та ін.), а також зміна освітньої парадигми в умовах розбудови єдиної трудової школи в другій чверті ХХ століття.

На основі визначених критеріїв виділено етапи розвитку проблеми змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.: *I етап (1955–1966) – підготовки перших пробних підручників із образотворчого мистецтва на тлі політехнізації змісту загальної середньої освіти й інтенсивної розробки теорії шкільного підручника*, провідними тенденціями якого стали відповідність дидактичним принципам, підпорядкованість меті й завданням політехнічного навчання, забезпечення єдності теоретичної й практичної складових, ідейно-моральна спрямованість, включення художньо-прикладних робіт з метою формування графічної грамоти школярів; *II етап (1967–1990) – розробки й апробації експериментальних підручників із образотворчого мистецтва відповідно до чинних реформ загальної середньої освіти й напрацювань вітчизняних дидактів у царині змісту освіти*, що характеризувався такими тенденціями: відображення чотирьохкомпонентної структури змісту освіти; зміщення акценту на передавання духовного, емоційно-морального, ціннісно-орієнтаційного змісту образотворчого мистецтва через зображення на площині, в об'ємі, у просторі, сприйняття мистецтва та об'єктів дійсності; спрямованість на виховання в учнів самостійності, наполегливості, охайності, працелюбності, і на свідомий вибір професії; *III етап (1991–2004) – удосконалення змісту й структури шкільних підручників із образотворчого мистецтва*

у зв'язку з розширенням завдань художньо-естетичного виховання дітей та молоді в умовах реформування національного шкільництва. Його провідними тенденціями стали: переважання двох компонентів змісту освіти – «досвід творчої діяльності» та «емоційно-ціннісне ставлення»; розширення компонента «наукові знання» за рахунок інформації про природу, суспільство, пам'ятки історії й архітектури, українське декоративно-ужиткове мистецтво; структурування навчального матеріалу за наскрізними темами у вигляді сценаріїв уроків; створення простору для самостійної роботи учнів, реалізації власних творчих потреб у художній діяльності й пізнанні.

4. У роботі наведено низку заходів із розвитку змісту шкільних підручників, що потребують свого подальшого використання в умовах сьогодення: поглиблення реалізації дидактичних принципів; більш широке представлення діяльнісного й творчого компонентів змісту освіти, спрямування їх на розширення досвіду спілкування і співпраці учнів, власного художнього самовираження в різних видах художньо-творчої діяльності; поєднання загальнолюдських, національних і краєзнавчих аспектів тощо.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми. Перспективним видається порівняльний аналіз розвитку проблеми змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва в європейській і вітчизняній освітніх практиках, дослідження доробку науковців, учителів, митців щодо підготовки й апробації навчально-методичної літератури з образотворчого мистецтва.

Основний зміст дисертації відображено в таких публікаціях:

I. Наукові праці, в яких опубліковано основні результати дисертації

1. Литовченко Г. В. Зміст та структура навчальної літератури з малювання: історико-педагогічний аспект. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. Суми : СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2016. № 5 (59). С. 354-361.

2. Литовченко Г. В. Розвиток змісту навчальної літератури з малювання у вітчизняній педагогічній думці (кінець 19 – початок 20 століття). *Нові технології навчання*: наук.-метод. зб. К. : Агроосвіта, 2015. Вип. 86, ч. 2. С. 73-76.

3. Литовченко Г. В. Аналіз змісту експериментальних підручників із малювання 60-х років ХХ століття. *Педагогічні науки*: зб. наук. пр. Херсон : ХДУ, 2017. Вип. 78, т. 3. С. 26-29.

4. Литовченко Г. В. Викладання образотворчого мистецтва у закладах загальної середньої освіти УРСР у 70-ті роки ХХ століття. *Імідж сучасного педагога*: електрон. наук. фах. журнал: Полтава : ПОІППО, 2018. № 1(178). С.66-69.

5. Литовченко Г. В. Характеристика змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва в контексті розбудови національного шкільництва (1991–2003 рр.). *Педагогічний часопис Волині*: наук. журнал. Луцьк : СНУ імені Лесі Українки, 2018. № 1 (8). С. 22-29.

6. Литовченко Г. В. Аналіз змісту перших шкільних підручників із малювання (1957–1961 рр.). *Scientific-researches*. Молдова, Кишинів, 2016. № 4. С. 13-16.

II. Наукові праці апробаційного характеру

7. Литовченко Г. В. Загальна характеристика навчально-методичного забезпечення з предмета «Образотворче мистецтво» у загальноосвітній школі.

Педагогика. Приоритетные научные направления: от теории к практике: сбор. науч. статей. Люблин, 2016. № 2. С. 83-84.

8. Литовченко Г. В. До витоків становлення підручника з образотворчого мистецтва у вітчизняній педагогіці другої половини ХХ століття. *Підготовка соціального педагога на засадах партнерства*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Харків, 24 лист. 2015 р.). Х. : ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2015. С. 78-79.

9. Литовченко Г. В. Вимоги до ілюстративності шкільного підручника з образотворчого мистецтва. *Психолого-педагогічні проблеми вищої і середньої освіти в умовах сучасних викликів: теорія і практика*: матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 11 квіт. 2017 р.). Х. : ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2017. С. 68-70.

10. Литовченко Г. В. Вимоги до компонування змісту сучасних шкільних підручників. *Професійна педагогіка і андрагогіка: актуальні питання, досягнення та інновації*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Кривий Ріг, 20-21 лист. 2017 р.). Кривий Ріг : Друкарня С. Г. Щербенка «Літерія», 2017. С. 256-257.

11. Аналіз змісту шкільних підручників із малювання 70-х років ХХ ст. *Під знаком Григорія Сковороди. Зоряний час української культури*: матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 5–6 грудня 2017 р.). Х. : ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2017. С. 87-90.

АНОТАЦІЇ

Литовченко Г. В. Тенденції розвитку змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва у вітчизняній педагогічній думці (друга половина ХХ – початок ХХІ століття). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук (доктора філософії) зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки (011 – Освітні, педагогічні науки). Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, МОН України, Харків, 2019.

У дисертації подано цілісний ретроспективний аналіз проблеми змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва у вітчизняній педагогічній думці другої половини ХХ – початку ХХІ ст. Розкрито історіографію визначеної проблеми та суть базових понять. Конкретизовано змістові, процесуальні та дидактичні аспекти процесу підручникотворення й окреслено вимоги до змісту шкільних підручників із навчального предмета «Образотворче мистецтво» та інтегрованого курсу «Мистецтво» в контексті реформування загальної середньої освіти в Україні. З'ясовано витoki становлення і розвитку проблеми змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва у світовій і вітчизняній педагогічній думці. Обґрунтовано етапи та схарактеризовано провідні тенденції розвитку досліджуваного феномена у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. Визначено перспективи подальшого використання теоретичних ідей і практичного досвіду щодо відбору, компонування й представлення змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва досліджуваного періоду в сучасних умовах.

Ключові слова: зміст освіти, шкільний підручник, мистецтво, образотворче мистецтво, малювання, загальноосвітня школа, тенденції, етапи.

Литовченко А. В. Тенденции развития содержания школьных учебников по изобразительному искусству в отечественной педагогической мысли (вторая

половина XX – начало XXI века). – Квалификационная научная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук (доктора философии) по специальности 13.00.01 – общая педагогика и история педагогики (011 – Образовательные, педагогические науки). – Харьковский национальный педагогический университет имени Г. С. Сковороды, МОН Украины, Харьков, 2019.

В диссертации представлен целостный ретроспективный анализ проблемы содержания школьных учебников по изобразительному искусству в отечественной педагогической мысли второй половины XX – начала XXI вв. Раскрыты историография исследуемой проблемы и сущность базовых понятий. Конкретизированы содержательные, процессуальные и дидактические аспекты процесса создания учебников, обозначены требования к содержанию школьных учебников по учебному предмету «Изобразительное искусство» и интегрированному курсу «Искусство» в контексте реформирования общего среднего образования в Украине. Выявлены истоки становления и развития проблемы содержания школьных учебников по изобразительному искусству в мировой и отечественной педагогической мысли. Обоснованы этапы и охарактеризованы основные тенденции развития исследуемого феномена во второй половине XX – в начале XXI вв. Определены перспективы дальнейшего использования теоретических идей и опыта по отбору, компонованию содержания школьных учебников по изобразительному искусству исследуемого периода в современных условиях.

Ключевые слова: содержание образования, школьный учебник, искусство, изобразительное искусство, рисование, общеобразовательная школа, тенденции, этапы.

Lytovchenko H. V. Trends content from the national fine art in the educational thought (the second half of the XXth – the beginning of the XXIst century). – Qualified scientific work on the rights of manuscripts.

Dissertation for the degree of a candidate of pedagogical sciences (doctor of philosophy) in specialty 13.00.01 – general pedagogics and history of pedagogy (011 – Educational, pedagogical sciences). H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2019.

The dissertation presents an integral retrospective analysis of the problem of content of school textbooks on fine arts in the national pedagogical thought of the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. Historical and pedagogical reflections of researchers on the determined problem are systematized taking into account the provisions of the chronological and problem-thematic approaches.

The approaches of scholars to the definition of the essence, characteristics of functions, substantiation of the criteria for assessing the quality of school textbooks, taking into account didactic, methodological, sanitary and hygienic, aesthetic requirements for selection, layout and presentation of their content are generalized. Based on the structural analysis of the basic concepts the definition of the key definition of the study – "school textbook on fine arts" – is given. Taking into account the achievements of the scientists in the field of the theory of the school textbook, the officially approved criteria for evaluating the content of textbooks on fine art for institutions of general secondary education, the existing textbooks on the subject "Fine

Art" and the integrated course "Art" are characterized, their strengths and weaknesses are determined.

The genesis of the problem of content of school textbooks on fine arts is revealed. It has been found out that its origins in the world of pedagogical thought are connected with the preparation of the first educational teaching manuals for teachers (V. Lyubke, I. Preiler, A. Frank, J. Schmidt) in the era of Renaissance and New Age. The basis for the active development of the problem of the content of school textbooks on fine art in the domestic educational tradition was the discovery in the Ukrainian provinces of the Russian Empire of art schools, a discussion on the effectiveness of the use of copying and geometric methods in school practice, the substantiation of domestic teachers (B. Grinchenko, P. Kapyrev, C. Myopolevsky, S. Rusov, K. Ushinsky, etc.) requirements for school educational literature, as well as the change of educational paradigm in conditions of development of a united work school in the second quarter of the twentieth century.

On the basis of the selected criteria, the stages were identified and the leading trends in the development of the problem of content of school textbooks on fine arts in the period of the second half of the 20th – the beginning of the 21st century were identified: the first stage (1955-1966) – the stage of preparation of the first pilot textbooks on fine art on the background of the polytechnic content of the general secondary education and intensive development of the theory of school textbooks. The main trends in the development of the content of school textbooks on fine arts at this stage were: compliance with didactic principles, subordination to the purpose and objectives of polytechnic studies, ensuring the unity of the theoretical and practical components, ideological and moral orientation, inclusion of artistic and applied works in order to form graphic literacy among schoolchildren; II stage (1967–1990) – the stage of development and testing of experimental textbooks on fine arts in accordance with the current reforms of general secondary education and the development of domestic didactics in the field of educational content. The development of the content of school textbooks on fine art at this stage was characterized by the following trends: the reflection of the four-component structure of the content of education; shifting emphasis on the transfer of the spiritual, emotional and moral, value-orientation content of fine art through images on a plane, in volume, in space, perceptions of art and objects of reality; the focus on the education of students in independence, perseverance, cleanliness, diligence, conscious choice of profession; III stage (1991–2004) – the stage of improvement of the content and structure of school textbooks on fine arts in connection with the expansion of tasks of artistic and aesthetic education of children and young people in the conditions of reforming national schooling. His main tendencies were: the domination of the two components of the content of education – "experience of creative activity" and "emotional and value attitude"; expansion of the component of "scientific knowledge" at the expense of information on the nature, society, historical and architectural monuments, Ukrainian arts and crafts; structuring of study material by subject blocks or cross-cutting themes in the form of scripts of lessons; creation of space for independent work of students.

The work outlines the prospects for further use of theoretical ideas and practical experience in the selection, compilation and presentation of content of school textbooks on fine art of the studied period in modern conditions.

Key words: content of education, school textbook, art, fine arts, drawing, general school, trends, stages.

Підписано до друку 08.02.2019 р. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Times ET. Друк ризографічний.
Ум. друк. арк. 0,9. Наклад 100 пр. Зам. № 0208/5-19.

Надруковано з готового оригінал-макету у друкарні ФОП В. В. Петров
Єдиний державний реєстр юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців.
Запис № 24800000000106167 від 08.01.2009 р.
61144, м. Харків, вул. Гв. Широнінців, 79в, к. 137, тел. (057) 78-17-137.
e-mail:bookfabrik@mail.ua